

**NAGY OROSZ NYELVÉSZEK IV.
M. N. PETERSON***

DR. BIHARI JÓZSEF—DR. H. TÓTH IMRE

(Közlésre érkezett: 1971. december 15.)

Az F. F. Fortunatov alapította ún. moszkvai nyelvészeti iskola egyik legkövetkezetesebb és legsokoldalúbb képviselője volt M. N. Peterson. Érdeklődési köre igen széles: általános nyelvészet, indoeurópai összehasonlító nyelvtan, szanszkrit, litván, görög és latin nyelvtörténet, orosz dialektológia, orosz mondattan, a mondattan elmélete, a nyelvtanítás problémái. E területeken képviselte és fejlesztette tovább Fortunatov irányzatát. Munkássága jól szemlélteti, hogyan alakult a szovjet korszakban a moszkvai nyelvészeti iskola képviselőinek sorsa. Nagy érdeme, hogy közvetítette a szovjet nyelvtudomány számára azt, amit a moszkvai nyelvészeti iskola szellemi hagyatékából pozitívnak, felhasználhatónak tartott. Mindez indokolta teszi, hogy foglalkozzunk személyével és tudományos örökségével.

1. Először röviden áttekintjük külső eseményekben nem gazdag, de szellemi élményekben annál érdekesebb pályafutását.

Mihail Nikolajevič Peterson 1885. október 4-én született Kerenszkben. Apja tanító volt, akit meghívott az általa alapított népiskola tanítójául L. N. Tolsztoj, a kiváló orosz író. M. N. Peterson középiskolai tanulmányait Penzában fejezte be. Ezután a moszkvai egyetem összehasonlító történeti nyelvészeti szakán folytatott tanulmányokat. Itt a később szintén híres orosz fonológus, N. Sz. Trubeckoj évfolyamtársa volt. 1913-ban a kiváló képességű tudósjelöltet a moszkvai egyetem összehasonlító nyelvész professzora, V. K. Porzeziński ösztöndíjban részesíti és biztosítja számára az egyetemen maradás lehetőségét. Itt készül tovább hivatására: összehasonlító nyelvészeti tanulmányokat folytat. Szanszkrittal és litvánul foglalkozik. 1916-ban leteszi magiszteri vizsgáit, majd két próbaelőadás megtartása után a moszkvai egyetem docense, 1919-ben professzora lesz. Az egyetemen indoeurópai összehasonlító nyelvtant oktat évtizedeken keresztül, de általános nyelvészeti előadásokat is tart.

A tanítás mellett elmélyült kutatómunkát folytat. Ennek gyümölcse Az orosz mondattan vázlata c. 1923-ban megjelent könyve, ami nagy visszhangot váltott ki. 1925-ben adja ki Orosz nyelv c. tanári segédkönyvét. 1928-ban jelenik meg általános nyelvészeti nézeteit összefoglaló Bevezetés

* Halálának 10. évfordulója alkalmából adjuk közre ezt a tanulmányt.

a nyelvtudományba c. egyetemi tankönyve. A húszas évek Peterson munkásságának virágkora. Egyidőben dialektológiai kutatásokat végez. 1940-ben honoris causa megkapja a tudományok doktora címet. 1941-ben adja ki Előadások a mai orosz irodalmi nyelvről c. főiskolai segédkönyvét. Az ötvenes években ismét megélénkül tudományos tevékenysége. Az összehasonlító-történeti nyelvészeti kutatások fellendítését szolgálja 1955-ben megjelentetett A litván nyelv vázlat c. könyve. Ugyancsak az összehasonlító nyelvészet fejlődését segítette elő az, hogy 1956-ban kiadta F. F. Fortunatov válogatott műveinek első, majd 1957-ben második kötetét. Ehhez Fortunatovot méltató tanulmányt írt.

M. N. Peterson 1962-ben halt meg. Tanítványai közül P. Sz. Kuznyecov és V. Sz. Ivanov nevét említjük meg.

2. Petersont a Fortunatov alapította moszkvai nyelvészeti iskola egyik legjelentősebb képviselőjeként tartják számon. Az iskola megalapítójának hatása jól kimutatható munkásságában. Ha pedig megnézzük a moszkvai nyelvészeti iskola megalapítójával foglalkozó szakirodalmat, kiderül, hogy ennek egyik legbuzgóbb művelője is ő volt, hiszen három tanulmányt szentelt Fortunatov munkássága méltatásának. Azt gondolhatnánk, hogy bizonyára Peterson volt a kiváló moszkvai összehasonlító nyelvész legszorgalmasabb hallgatója. A dolog nem éppen így van. F. F. Fortunatov 1902-ben, akadémikussá választása után, Pétervárra távozott. Helyét 1903-tól tanítványa, V. K. Porzeziński foglalta el. Tehát 1909-ben, amikor Peterson egyetemi tanulmányait megkezdte, Fortunatov már nem tanított a moszkvai egyetemen. A fortunátovi tanításokat Peterson közvetve ismerte meg. Elsősorban V. K. Porzeziński előadásai irányították figyelmét Fortunatov munkásságára. Ezt követően ismerkedett meg műveivel, amelyek olyan hatást gyakoroltak fogékony, kialakulóban levő nyelvészeti nézeteire, hogy e tanítások legkövetkezetesebb képviselőjévé vált.

Ha meg akarjuk vizsgálni azt a hatást, amellyel Fortunatov az ifjú nyelvész fejlődésére volt, legjobb, ha Petersonnak a moszkvai iskola megalapítójáról szóló tanulmányaihoz fordulunk. F. F. Fortunatov akadémikus c. alatt az Orosz Nyelv az Iskolában c. folyóiratban közzétett tanulmányában fortunátovi tanításokból hármat hangsúlyoz:

1. a nyelv szociális jellegére vonatkozó megállapításokat;
2. a formáról szóló tanítást;
3. a mondatra vonatkozó kutatásokat [1].

A nyelv jellegére vonatkozó megállapítások az általános nyelvészet felé fordították Peterson figyelmét. A formáról szóló tanítás a módszer, a formai elemzés útját jelölte ki számára. Végül pedig Fortunatov nem nagyszámú, de lényegbe vágó mondattani megállapításai egy másik nagy problémakört, a mondattant jelölték ki kutatási tárggyul. További tevékenységét vizsgálva, Peterson tudományos munkásságának három területét tartjuk fontosnak:

1. az általános nyelvészeti kutatásait;
2. mondattani vizsgálódásait;
3. összehasonlító nyelvtani munkásságát.

Az alábbiakban megvizsgáljuk, mivel gazdagította a szovjet tudományt M. N. Peterson. Elsősorban itt a kiváló nyelvész általános nyelvészeti rendszere érdekel bennünket. Ezt legalaposabban 15 fejezetből álló Bevezetés a nyelvtudományba c. tankönyvében fejtette ki (Moszkva, 1928).

3. Figyelmet érdemel az, hogyan határozza meg Peterson a nyelvet. Ez a definíció, amely figyelembe veszi a moszkvai nyelvészeti iskola és F. de Saussure eredményeit, így hangzik: „A nyelv tevékenység, amely a nyelvészeti jelek érintkezési célból történő megvalósításából áll.” [2]

A nyelv szociális jelenség. Mint ilyen társadalmi funkciók egész sorát tölti be. Ezek a következők:

1. kommunikatív	}	funkció
2. expresszív		
3. effektív		
4. normatív		
5. esztétikai		

Róluk a következőket írja a szerző: „Minden megnyilatkozásban együttesen léteznek: a beszélő valamit közöl is beszéd társával és emellett kifejezi emócióit és beszéd társát is valamilyen cselekvésre akarja buzdítani, megnevez valamilyen tárgyat, vagy jelenséget... és nem téveszti szem elől a beszéd társára való esztétikai hatást sem.” E funkciók csomójából ezért nem könnyű az egyes funkciók elkülönülése [3].

A nyelvi érintkezést a nyelvi jelek segítségével valósítjuk meg. A nyelvi jel kétoldalú egység. Egy külső és egy belső oldalból áll, amihez még egy akarati elem járul. A nyelvi jel belső oldala az érzések, gondolatok, tárgyak képzete. Külső oldalát a beszédhangok, azaz olyan hangképzetek alkotják, amelyek egy adott nyelvi közösségben használatosak. F. de Saussure nyomán megkülönbözteti a beszédet mint tevékenységet, a nyelvet, mint a nyelvi jelek rendszerét és a beszélést, a nyelvi jelek képzési folyamatát, amely a nyelvi rendszer egyéni felhasználási módja. Peterson értelmezése itt eltér attól, ahogyan F. de Saussure a *langue*, *parole* és a *language* fogalmát meghatározza. Hangsúlyozza, hogy egész könyvében figyelemmel kíséri ezt a felosztást. Szeretnénk kiemelni, hogy F. de Saussure nyelvészeti rendszere nem volt idegen a moszkvai iskola képviselői számára. Mind a kazányi, mind a moszkvai nyelvészeti iskola alapítói — amint erre L. V. Ščerba rámutatott — a nyelv olyan modern definícióját hozták létre, amitől nem állt messze az, ahogyan F. de Saussure a nyelvet értelmezte [4]. Így F. F. Fortunatov a nyelvet jelek összességének tekintette, amely a beszédben realizálódik. A moszkvai nyelvészeti iskola definíciója előkészítette azt, hogy Peterson elfogadja és tovább adja a nyelvnek azt a definícióját, amit F. de Saussure adott. Így kapcsolódott a haladó orosz nyelvtudomány eredménye Peterson nyelvről alkotott definíciójában az európai nyelvtudomány eredményeihez.

Nemcsak a nyelv definíciója korszerű könyvében, hanem a nyelvtudomány feladatának meghatározása is.

A nyelvtudomány tárgya: a nyelv, mint a nyelvi jelek rendszere.

A nyelvtudomány feladatát a következőkben látja:

1. egy adott szociális csoport nyelvi jelei rendszerének leírása egy adott korszakban;
2. e rendszer evolúciójának tanulmányozása;
3. a rokonsági viszonyok meghatározása.
4. A nyelv létezése általános követelményeinek meghatározása. Bár elismeri a szinkron és diakron nyelvészetet, a nyelvtudomány alapvető módszerének az összehasonlító módszert tekinti.

A tankönyv további részeire jellemző, hogy a nyelvet, annak minden szintjén, rendszernek tekinti.

Az egyes nyelvtudományi disciplinák közül megemlíti a fonetikával, morfológiával és szintaxissal foglalkozó részeket, mert különösen ezekben jut kifejezésre Peterson személetmódja.

4. Fonetikájában bárcsak egyszer említi a *fonéma* műszót, elfogadja a fonéma elméletet. A fonetikát így határozza meg: „A fonetika azokat a hangképzeteket tanulmányozza, amelyek egy nyelvi csoportban, közösségben jelen vannak. Ezt fonémának nevezik, szemben az akusztikából ismert hanggal”. Hangsúlyozza a beszédhangok szociális jellegét, ami abban jut kifejezésre, hogy e hangképzetek tanulmányozása során el kell szakadnunk az egyéni képzési sajátosságoktól és a szociális funkcióval rendelkező sajátosságokat kell figyelemmel kísérnünk. A szociális jelleg nemcsak az egyes hangok képzésében nyilvánul meg, hanem kifejezésre jut az ún. organikus vagy artikulációs bázis sajátosságaiban is. Ezen a beszédszervek tipikus jellemző mozgását érti az egy adott nyelven beszélőknél. Ebben jut kifejezésre a szociális jelleg. Az orosz hangrendszer vizsgálatánál megemlíti, hogy van olyan eset, amikor a hangokhoz szemasiológiai különbség járul. Ilyennel van dolgunk az orosz *пить, пить, пить, сын, сон, сан* hangsorokban. Előfordulhat azonban az is, hogy a hangok különbségéhez nem kapcsolódik jelentésbeli különbség. Ez a helyzet az orosz *отот, ота, оти* ejtésekor. Amint látjuk, Peterson következetesen érvényesíti a fonéma és variáns megkülönböztetését, azonban ez a megkülönböztetés a tankönyv terminológiájában nem jut kifejezésre. Az elmondottak jól illusztrálják, hogy Peterson számára a fonéma szociális érvényű, jelentés megkülönböztető sajátossággal rendelkező nyelvi elem.

5. A morfológiával foglalkozó fejezetben figyelmet érdemel, hogyan értelmezi és fejlesztí tovább Peterson a fortunátovi iskola nézetét.

A morfológia tárgyalásakor a szerző hangsúlyozza, hogy a szó formájáról szóló elmélet kidolgozása Fortunatov nevéhez fűződik. Megemlíti, hogy hasonló eredményre jutott később F. de Saussure is. Érdemes itt megfigyelni, hogyan definiálja Peterson a szó formáját. Erről a következőket olvashatjuk: „A szó formája azon kölcsönös kapcsolatok eredménye, amelyek a nyelvben a szavak között léteznek” [6]. „E kölcsönös kapcsolatok a szavak közötti asszociációkon alapulnak. Ezek nem egyéni, hanem szociális jelenségek.” „A szó formája számára a kölcsönviszonyon kívül jellemző — mint bármely nyelvi jelnél — a belső és külső oldal jelenléte. Ha a hangbeli különbség nem társul jelentésbelivel — nem beszélhetünk a szó formájáról.” „Ha olyan különbség van a jelentésben,

amely nem kapcsolódik hangbeli különbséggel, szintén nem beszélhetünk formáról” [7].

Így a forma létezése számára két körülmény nélkülözhetetlen: 1. a kölcsönviszony; 2. a külső és belső oldalban meglevő különbség. Amint tan könyve más részéből (164. §) kiderül, Peterson szerint a szó formáját affixumok, többeli flexió, reduplikáció segítségével képezik.

Így tehát a szó formája a formai tulajdonságokon megnyilvánuló tartalmi különbséggé fogható fel. А мечта, мечтою, книга, книгою instr. sg. végződés nem fejez ki mást, mint a мечтоѣ, книгоѣ. Ezért nem tekinthető formának, csupán a мечтоѣ, книгоѣ hangtani variánsának. Viszont а моюсь, встречаюсь, воспитываюсь formák esetében a jelentésbeli különbség nem kapcsolódik hangzásbeli (fonetikai) különbséghez. Tehát itt sem beszélhetünk visszaható, szenvedő, kölcsönös igeről. Csak arról, hogy а — е formának különféle funkciói vannak.

A grammatikai forma elméletéből kiindulva, Peterson kísérletet tesz a morfológia egyik alapvető kérdésének, a szófajok osztályozásának megoldására. A szófajok definíciója és osztályozása a logikai nyelvtudomány alapelvei szerint történt, a logika fogalmainak felhasználásával. A szófajok meghatározásánál a nyelvi jelekből kell kiindulni és tulajdonságaiknak megfelelően kell a szófajokat osztályozni. Az osztályozás alapjául az egyes szavak formális tulajdonságai szolgálhatnak. Az osztályozás alapvető követelménye, hogy a) *lényeges* formális tulajdonságokat válasszunk ki, b) *egy tulajdonság* alapján történjék.

Ilyen alapvető tulajdonságnak tartotta az oroszban Peterson a szóragozás formáit. Ezt tekintette osztályozása alapjául, hangsúlyozva, hogy ez az elv elsősorban az oroszra érvényes s kevésbé alkalmazható a németre. A francia vagy angol számára egy ilyen alapon történő felosztásnak nem volna jelentősége. A szavak ragozása szempontjából a mai orosz nyelv szavai két nagy csoportra oszlanak:

- a) ragozható, deklinálható, konjugálható szavak;
- b) nem deklinálható, nem konjugálható szavak.

Ily módon adva van a szavak két nagy osztálya. A deklinálható szavak a szóragozás formájának megfelelően tovább oszthatók: a) csetforma; b) nem és szám; c) személy és szám szerint ragozott szavakra. Ennek megfelelően a következő felosztás lehetséges:

Ragozható szavak

Esetformával rendelkezők

человек, мечта, богатня, белизна
пять
я, ты, он

Nem ragozható szavak

только, вновь, теперь,
езде, понять, лечь, избрав,
завяз, если, чтобы, под,
перед

Nem és szám formával rendelkezők

a) csak nem és szám van,

добр, хорош, играл, был

b) nem, szám eset

Добрый, говоривший, написанный

Személy és szám fogalmával

несу неси

скажу скажи

Azoknak a szavaknak, amelyek nem változnak és amelyekben nem állapítható meg, hogy van bennük egy alapvető és egy formális rész, nincs formájuk.

Peterson a szófajoknak ezt a morfológiai tulajdonságokon alapuló osztályozását többször is bővítette, részletezte, módosította. A szófajok osztályozásának kérdéséhez pedig más műveiben (tankönyveiben) is visszatér. Sőt, külön tanulmányt is szentelt a szófajok elhatárolásának.

Az itt ismertetett szófajmeghatározásnak az érdeme, hogy nyelvi tényekre épül: a nyelv jelenségeit magából a nyelvből magyarázza. Azonban ez a módszer és felosztás nagy kritikát váltott ki. JA. V. Loja, az orosz nyelvtudomány történetének kutatója, azt kifogásolta, hogy a nyelv tényét *önkéntes* rendszerbe sorolta a formalista vizsgálódási mód. Megemlíti, hogy ebben a szófaji felosztásban

a) a nem ragozható szavak osztályába különféle szavak kerültek: a nem ragozható *geno* főnév, az igék infinitivusai, a határozó szavak (хорошо), az indulatszók (ах), a kötőszók, praepositiók stb.

b) a főnevektől elválasztották a nem ragozható főneveket, az igéktől a határozói igenevet, a múlt idő formáit [8].

Valószínű, hogy a szófajok formális felosztását élesen bíráló megjegyzések, amelyek helyesen mutattak rá a klasszifikáció belső ellentmondásaira, késztették arra Petersont, hogy más szófaji felosztást adjon. Tudományos munkássága késői szakaszában újra visszatért a szófajok osztályozásának kérdéséhez. Ebben a tanulmányában azonban a formális osztályozás elvei második helyre szorultak.

6. Peterson nagy figyelmet fordít a mondattan problémáira is. Felvázolja a mondattan történetét, miközben hangsúlyozza, hogy A. Diskolos a mondattan feladatát a nyelvi tényekből kiindulva határozta meg. Apollonius Diskolos arra kívánt választ kapni, hogyan kapcsolódnak a szavak mondattá. Ezt a — Peterson szerint — helyes kiinduló pontot a középkor tudománya torzította el, amikor a mindenben általánost kereső tudósok, a mondattanban az általános gondolkodás kategóriáit keresve, meghonosítják a logikai szemléletet. A logikai sémáktól a nyelvtudományt J. Ries és F. Fortunatov kutatásai szabadították meg. Peterson a mondattant úgy

értelmezi, „mint a szavak összekapcsolásainak módjáról (formájáról) szóló tanítást” [9]. Az önálló szavak összekapcsolásával foglalkozva, Peterson a következő típusokat különbözteti meg:

1. A szóragozás segítségével (személy, nem, eset);
2. Önálló szavak útján (praepositio, kötőszó);
3. Az előző két típus kombinációjával, azaz a szóragozás és a nem önálló szavak összekapcsolása útján (praepositio + esetforma);
4. Szórenddel.

Végül azt is megtudjuk, hogy e módok nélkül is összekapcsolódhatnak a szavak... Egyébként minden egyes nyelvben másképpen jönnek létre a szószervezetek.

A beszédben nemcsak az egyes szavak kapcsolódnak össze, hanem a szószervezetek is. A mondat állhat egy szóból, de állhat szószervezetek sorából is. A mondat alapvető sajátága, hogy egységet képez: azaz értelmi szempontból kifejezett egész, amit formailag az intonáció fejez ki. Ily módon a mondat értelmi és intonációs egység. Ha a két ismerv közül valamelyik hiányzik, a szószervezet nem tekinthető mondatnak. A szószervezetek összekapcsolásának több típusa lehetséges:

1. Kötőszó nélküli összekapcsolás;
2. Kötőszóval történő összekapcsolás;
3. Viszonyító szóval való összekapcsolás.

A mondatban is hangsúlyt kap a rendszerszerű vizsgálódási mód, mert „egy adott nyelv szavai és szószervezetei összekapcsolásának formái egy adott korban rendszert alkotnak” [10].

Ezek azok a megállapítások, amelyek Peterson a nyelvről és a nyelvtudomány egyes disciplináinak a lényegéről alkotott fontos és a maga korában újszerű, sőt a hagyományostól túlságosan eltérő nézeteit tükrözik.

7. Mielőtt befejeznénk Peterson általános nyelvészeti nézeteinek áttekintését, szükségesnek tartjuk, hogy néhány szót szóljunk tankönyvének egyéb pozitívumairól is. Peterson nemcsak hangsúlyozza a nyelv rendszerszerű voltát, hanem kísérletet is tesz arra, hogy megrajzolja az orosz, angol, német és francia nyelv rendszerének legfontosabb sajátosságait. Ez a szemléletmód ad lehetőséget arra, hogy jellemezni lehessen a nyelvek sajátos vonásait, amelyek egymástól őket megkülönböztetik. Az orosz nyelv hangrendszerére, alaktanára és mondattanára a következő rendszerszerű sajátosságok a jellemzők:

I. Az orosz irodalmi nyelv artikulációs bázisának rendszerszerű összefüggései az alábbiakban jutnak kifejezésre:

1. A labializáció nem erős. Ezzel kapcsolatos a palatális labiálisok hiánya és a labiális magánhangzók viszonylag ritka használata (15—17⁰ %).
2. A szájüreg elejében történő artikuláció. Ez a mássalhangzók erős lágyításában és a palatalizált mássalhangzók gyakori használatában jut kifejezésre (30⁰ %).

3. A nyelv középső részének artikulációjára jellemző az y magánhangzó, a j és a k', g', ch' megléte.

4. A nyelv hátsó részének artikulációja a kemény mássalhangzók bőségében (70⁰₀-ig) és a kemény l képzésében jut kifejezésre.

5. A magánhangzók ejtésekor az orrüreg nem rezonál.

6. A diafragma lökései nem egyenlő erejűek, ezért a hangsúly erősségi, ami magával vonja a magánhangzók redukcióját.

II. Az orosz nyelv morfológiai rendszerére jellemző:

1. A szóformák képzési módja, ami csak affixumok útján, vagy a töflexió affixumokkal való ellátásában jut kifejezésre.

2. A szóragozás (declinatio — coniugatio) nagy lehetősége, ami a formák — a többi indoeurópai nyelvhez viszonyított — nagy számban jut kifejezésre.

3. Az igealakok sajátosságai.

4. Az igeaspektusok megléte.

III. Az orosz nyelv szintaktikai sajátosságait a következők jellemzik:

1. A szavak közötti viszonyokat a declinatio és coniugatio különféle formáival, vagy ezeknek segédszókkal való kapcsolatával fejezi ki.

2. Előfordulhat olyan eset is, amikor a szavak közötti kapcsolatokat a declinatio és coniugatio formák, valamint a segédszók kiiktatásával is kifejezhetők. Ez a mód az oroszban viszonylag ritka. A szó szerkezetek összekapcsolásának csupán 30 százalékát teszi ki.

Peterson e megjegyzései az orosz nyelv rendszeréről is figyelmet érdemelnek, mert a forma és funkció egységének szempontjából vizsgálják az orosz nyelvet.

8. Peterson tankönyvének kiemelkedő vonása a modernség. A nyelv meghatározásánál és jellemzésénél F. de Saussure megállapításait olvashatjuk. A genfi nyelvész nyelvszemlélete Peterson nyelvről vallott felfogásának alapjait képezi. A kérdés tudománytörténeti érdekessége, hogy Saussure tanításainak ismertetése és felhasználása a szovjet nyelvtudomány e korszakában nem ütközött nehézségekbe. Ezt támasztja alá az is, hogy Saussure főművét ezekben az években oroszra is lefordították. Ugyancsak a korszerűség nyilvánul meg Sapir tipológiai osztályozásának részletes ismertetésében. De találkozunk itt más nevekkel: W. Wundt a nyelv eredetéről szóló nézetek bírálatában fordul elő. A. Meillet megállapításait az összehasonlító történeti nyelvtudomány módszereinek és feladatainak meghatározásánál ismerteti a szerző.

Peterson arra is gondosan ügyel, hogy az orosz nyelvtudomány eredményeit mindenkor bekapcsolja az európai és az egyetemes nyelvtudomány fejlődésvonalaiba. Ezzel magyarázható az orosz nyelvészeti iskolák, elsősorban a moszkvai, eredményeinek felsorolása, az oroszországi nyelvészet és az egyetemes nyelvészet fejlődése közötti párhuzamok megrajzolása.

Peterson rámutat az egyes nyelvtudományi problémák megoldásának és megközelítésének hiányosságaira. Ez a kritikai hangnem különösen az egyes nyelvészeti diszciplínák történetének és problémáinak tárgyalásakor jut kifejezésre. Így többek között utal a szemasziológia kérdéseinek, a szó definíciójának nehézségeire. Érdekes az a megállapítása, hogy a hangváltozások okaira adott magyarázatok, amelyek a hangváltozások okait a jó-hangzásban, a kényelemre és a beszéd ökonómiájára való törekvésben látják, *nem kielégítőek, mert figyelmen kívül hagyják a nyelv szociális jellegét*. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a kényelemre való törekvést, kissé megváltoztatott terminológiával „a munkaenergia gazdaságosságára való törekvéssel” még olyan kiváló nyelvészek is elfogadták, mint J. D. Polivanov [11]. E felfogással szemben hangsúlyozza Peterson azt, hogy az új hang képzése nem mindig kíván kevesebb energiát, mint az, amelynek a helyén megjelent, és utal az újfelnémet diftongizációra, vagy a szláv palatalizációra. Itt a kevésbé bonyolult artikulációjú hangokat bonyolultabb artikulációjúak váltották fel. Ezért ezt a magyarázó elvet nem fogadják el. A hangváltozás okainak kutatását a jövő nyelvtudománya feladatának tartja. Peterson élénk érdeklődést mutatott a nyelvtudomány új problémái iránt. Így Fortunatov nyomán hangsúlyozta a nyelvkeveredés jelenségeinek a fontosságát függetlenül attól, hogy a nyelv függőleges vagy vízszintes tagozódása szerinti dialektusok keveredéséről van-e szó. E jelenség törvényszerűségeinek tanulmányozásától több nyelvészeti probléma megoldását várta.

Hangsúlyozta, hogy a nyelvtudomány problémái között vannak olyanok, amelyeket a múltból örököltünk, de vannak olyanok, amelyeket a modern körülmények támasztottak. Ezek egy központi kérdéskomplexum: a nyelvészociológia körül csoportosulnak. A nyelvészociológia problémaköréből kiemel két kérdést, a) nyelv hatását a társadalomra és b) a szociális faktorok hatását a nyelvi változásokra. Hogy a nyelvészociológiai vizsgálatok milyen fontosak és aktuálisak napjainkban is, bizonyítja, hogy a Szovjetunióban 1967-ben jelent meg az első nyelvészociológiai felmérés. Az orosz nyelv és a szovjet társadalom (Moszkva, 1967), c. sorozat azokat a változásokat írja le és rögzíti, amelyeken az orosz nyelv rendszere a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta eltelt 50 év alatt átment.

A nyelvtudomány jövőendő feladatának tekinti a szemasziológiai problémák megoldását.

Módszertani szempontból jelentősnek tartjuk, hogy Peterson a mai orosz nyelv rendszerének leírásánál már általános nyelvészeti tankönyvben nagy súlyt helyez a nyelvstatisztikai vizsgálatokra. A nyelvi rendszer szinkron leírásánál e statisztikai mutatók feltárhatják a nyelvi jelek között meglevő, eddig ismeretlen összefüggéseket. A nyelvstatisztika adatainak felhasználása a mai orosz nyelv jelenségeivel kapcsolatban szintén hosszú ideig váratott magára. Legjelentősebb modern alkalmazása az orosz nyelvre szintén a már említett Az orosz nyelv és a szovjet társadalom c. sorozatban valósult meg. A nyelvstatisztika alkalmazása úgy értelmezhető, mint Peterson olyan törekvése, hogy a nyelvi rendszer leírását minél egzaktabbá, egyértelművé tegye. A statisztikai számítások a jeles nyelvész mai orosz nyelvvel foglalkozó műveiben még jelentősebb és nagyobb szerepet

kaptak. Itt említjük meg, hogy JE. D. Polivánovval A Társadalomtudományok Kutatóintézetének Orosz Egyesületében (oroszul РНИОН) közös előadásban számoltak be a nyelv hangstatisztikai leírásának módszereiről.

9. Peterson a nyelvtudomány alapvető módszerének tartotta az összehasonlító történeti módszert. A. Meillet nyomán felhívta a figyelmet e módszer alkalmazásának követelményeire.

Az összehasonlító módszer alkalmazásának a következő területeit jelölte ki:

1. A nyelv szinkrón jellegű leírása.
2. A nyelv története.
3. A nyelvrokonság megállapítása.
4. Az alapnyelv rekonstrukciója.
5. Az alapnyelven beszélők kultúrfokának meghatározása.
6. A nyelv létezése általános feltételeinek megállapítása.

Különös hangsúlyt kapott itt a nyelvek összehasonlításának helyes módszere: a hangtörvények, a morfológiai megfelelések szigorú alkalmazása. Ez nagyon aktuális követelmény volt 1928-ban. Ugyanis éppen 1928-ban jelent meg az „új nyelvelmélet” összefoglalása, Jafetita elmélet c. alatt. Itt dolgozta ki Marr a négy elemről szóló elméletét, amelynek hiányosságait csak az összehasonlító történeti nyelvészet módszereiben jártas kutatók tudták észrevenni. Az összehasonlító-történeti módszer elveinek helyes alkalmazása az előretörő marrizmus tévedései ellen vértette fel a szovjet nyelvészek felnövekvő új nemzedékét. Ugyanakkor hozzájárult a marxista nyelvtudomány kialakításához is, amelynek alapvető módszere az összehasonlító történeti módszer.

10. Figyelmet érdemel M. N. Peterson mondattani koncepciója is. Ezért röviden áttekintjük mondattani rendszerét és annak fejlődését.

Peterson a logikai mondattannal szemben a formális mondattan híve. Koncepciója kiinduló pontjául J. Ries és Fortunatov eredményeire támaszkodott. J. Ries a mondattan helyébe e szószerkezettant tette [12]. Mivel a mondat is szószerkezet, a mondattan is feloldódik nála a szószerkezettanban. Hasonló eredményre jutott Riestől függetlenül F. F. Fortunatov is. A moszkvai nyelvészeti iskola megalapítója a szószerkezetet a következőképpen határozta meg:

„Szószerkezetnek a beszédben azt a jelentés szerinti egészet nevezem, amelyet egy teljes szó (nem particula) más teljes szóval való összekapcsolása hoz létre. Azokban az esetekben, amikor a szószerkezet teljes mondat a beszédben, a gondolat egyik tárgyának a másikkal való viszonya a pszichológiai ítéletben nyilvánul meg, amely ebben a szószerkezetben, mint teljes mondatban jut kifejezésre” [13]. „A befejezett szószerkezetben egy szó úgy kapcsolódik össze a másikkal, mint az ítélet egy része az ítélet másik részével; azaz a befejezett szószerkezet teljes mondat.” Fortunatov szerint a mondat akkor jön létre, ha a befejezett szószerkezet egyúttal pszichológiai ítéletet fejez ki.

Peterson úgy fejlesztette tovább Fortunatov mondatdefinícióját és úgy akarta meghatározni a mondatot, hogy abból kiszűrjön minden nem nyelvi, azaz logikai és pszichológiai elemet. Ezért a mondat olyan meghatározását tűzte ki célul, amely csak a nyelvből magyarázza a mondatot. Ez a meghatározás a nyelvi formából indul ki. Új mondattani koncepcióját Az orosz nyelv mondattanának vázlata című művében fejtette ki. Ebben a könyvében a fortunátovi mondatmeghatározásból megtartotta, illetve következetesen végigvitte azt a gondolatot, hogy a mondat szószerkezet. Itt a szerző megnyilatkozása döntő fontosságú. Orosz mondattanának azokat a megállapításait emeljük itt ki, amelyek a mondattan általános elmélete szempontjából újszerűek és jellegzetesek. A mondatot a szerző így határozza meg: „Mondat lehet egyes szó is, szószerkezet is és a szószerkezetek összekapcsolása is... a mondat ily módon valami változékony. Azonban függetlenül változékonyságától, a mondatnak van egy állandó tulajdonsága: az intonáció... Az intonáció a mondatnak annyira lényeges tulajdonsága, hogy nem habozok úgy meghatározni a mondatot, mint intonáció által alkotott egységet, vagy rövidebben, mint intonációs egységet. A mondat funkciója a pszichológiai ítélet kifejezése” [15].

2. A mondattan meghatározása: „A mondattant úgy kell meghatározni, mint a szószerkezetekről szóló tanítást. A mondattanban csak olyan mondatokról lehet szó, amelyek szószerkezetek; a mondat-szókat a morfológiában kell vizsgálni” [16].

3. Főmondat és mellékmondat viszonya: Peterson megállapítja, hogy a mondatok tanulmányozásának e kérdésében az objektív kritériumok nem vezetnek a kívánt eredményhez: „Nem adnak lehetőséget arra, hogy megkülönböztessük a főmondatot a mellékmondattól. Ezt úgy lehet magyarázni, hogy nincs közöttük objektív különbség, következésképpen nem kell megőrizni a mondattan-elmélet ezen örökségét” [17].

4. Az alárendelésről és mellérendelésről ezt olvashatjuk: „A szintaxis mint a szószerkezet tana szempontjából a parataxis és hipotaxis problémáját nagyon könnyen lehet megoldani, legjobb azt mondani, hogy a probléma nem létezik. Ebben a szintaxisban csak a szószerkezet összekapcsolásának módjáról és funkciójáról lehet szó” [18]. Az összetett mondat helyett tehát a szószerkezet összekapcsolásáról kell beszélni.

11. Petersonnak — e hagyományos mondattannal ellenkező — meglepő rendszere a szószerkezetek tanáról szóló elmélet következetes kifejtése és továbbfejlesztése. Ez kísérlet arra, hogy a mondatot a nyelvi tényekből, más szempontok kizárásával magyarázza. Azonban ez a mondattani rendszer nemcsak követőkre, de bírálatra is talált. V. V. Vinogradov elmés és szellemes véleménye szerint a mondat nélküli mondattan elvesztette belső támaszát. Olyan mondattanná vált, amelyben csak az összekapcsolás módszereit és magát az összekapcsolt anyagot osztályozták. A. J. Ries és Fortunatov elméletéből született petersoni mondattan igen messze került a fortunátovi és riesi koncepciótól [19].

Peterson nagy érdeme, hogy mondattani rendszere sajátosságainak felvázolására gazdag statisztikai vizsgálatokat végzett az orosz irodalmi nyelv anyagán. Különösen fontosak M. Ju. Lermontov nyelvének mondattanával foglalkozó kutatásai. Így jellemezhetnénk Peterson mondattani

kutatásainak első szakaszát. A megalkotott elmélet belső ellentmondásait ő maga is érezte. Ezért kísérelte meg a szószerkezeten alapuló mondattant kibékíteni a hagyományos nézetekkel. Ez a törekvés jellemzi mondattani nézetei fejlődésének második szakaszát. Ezt legjobban Előadások a mai orosz irodalmi nyelvből c. műve tükrözi, amelyet 1941-ben adott ki.

Érdemes összehasonlítani e könyvében kifejtett nézeteit azzal az elmélettel, amit 1923-ban dolgozott ki. Figyelmet érdemelnek itt a következő megállapításai:

1. A mondat definíciója, amelyet így fejt ki: „Szó vagy szószerkezet, amely befejezett értelmi és intonációs egésznek képvisel” [20].

2. A mondattan meghatározása így hangzik: „A mondattan a mondatban levő szószerkezetekről szóló tanítás” [21].

3. Főmondat és mellékmondat viszonya. Elismeri, hogy van egyszerű és összetett mondat [22].

4. Alárendelés és mellérendelés kérdése. Elfogadja a mellérendelést és alárendelést. A mellérendelés kritériumának azt tartja, hogy ezek esetében az összekapcsolt szószerkezetekben abszolút idő van. Az alárendelés esetén viszont alapvető kritérium a relatív idő [23].

Bár Peterson mondattani elvei működésének második periódusában lényegesen különböznek az első korszak merész nézeteitől, fontos fejezetet képviselnek a szovjet nyelvtudomány fejlődésében. Mondattani munkásságának összefoglalásaként megemlíthjük következő pozitívumait:

1. Harcolt a tradicionális, megmerevedett mondattani koncepciók ellen.

2. Új megoldások lehetőségeire mutatott rá.

3. Kidolgozta az orosz szószerkezetek tanát.

4. Eredményeit statisztikai módszerekkel igazolta.

5. Közvetítette a szovjet korszak számára a moszkvai nyelvészeti iskola mondattani elméletét.

12. Meg kell említenünk még M. N. Peterson indoeurópai összehasonlító nyelvészeti munkásságát is, bár erről jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre, mint mondattani elméletéről.

Amikor F. F. Fortunatov Pétervárra költözött, tanszékét kérésének megfelelően, tanítványával, V. K. Porzezińskijjal töltötték be. A jeles, lengyel származású nyelvész nemcsak a moszkvai iskola alapítójának általános nyelvészeti tanításait népszerűsítette, hanem terjesztette Fortunatov indoeurópai összehasonlító nyelvészeti eredményeit is. Porzezińskij 1921-ben hazatért Lengyelországba. Ily módon Peterson maradt a moszkvai egyetemen az a tudós, aki a moszkvai iskola indoeurópai összehasonlító nyelvészeti eredményeit képviselte. Hasonló széleslátókörű és sokoldalú komparativista egészen 1927 őszéig, G. V. Iljinszkij megérkezéséig, nem működött a húszas években a moszkvai egyetemen. Iljinszkij nyugdíjazása után újra csak Peterson maradt az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány képviselője. Több éven keresztül előadta az indoeurópai nyelvek összehasonlító mondattanát, összehasonlító nyelvtanát. Tanított szanszkritot és litvánt is. Ezek az előadások kitűntek alaposágukkal, önálló kérdésfelvetésükkel és kérdésmegoldásukkal. N. N. Prokopovič szerint: „... ezek az előadások fontos láncszemenként szolgáltak a szovjet nyelvészek tudományos-

teoretikus felkészítésében” [24]. Ezek az évek Peterson számára is nehéz periódust jelentettek, mert a marrizmus hívei gyanakvóan és rosszindulatúan tekintettek az összehasonlító-történeti nyelvtudomány minden képviselőjére. Ez bizonyos fokú témaváltozást is jelentett a kiváló nyelvész számára: előtérbe kerültek az orosz nyelvtannal, főleg mondattannal kapcsolatos témák. Valószínű, ezekre az évekre gondol Peterson egyik legkiválóbb, kései tanítványa, Vjac. Vsz. Ivanov, aki úgy emlékezik meg mesteréről és tanítójáról, hogy neki köszönhető az, hogy az indoeurópai összehasonlító nyelvészet tradíciója nem szűnt meg a Moszkvai Lomonoszov Egyetemen [25]. Nemcsak az összehasonlító nyelvtan, de a klasszika-filológia is sokat köszönhet e kiváló nyelvésznek. Ugyanis 1940-től kezdődően klasszika-filológiai munkásságot is folytat. Előadást tart a görög—latin szakosoknak. Nyelvészeti kommentárt állít össze az Iliászhoz, görög és latin történeti nyelvtant ad elő. Nagy összehasonlító-történeti műveltségére jellemző, hogy jutott ideje arra is, hogy K. A. Ganšinával francia nyelvtant adjon ki. A marrizmus megszűnése maga után vonta az idős professzor tudományos munkásságának megújulását is. 1955-ben jelenik meg A litván nyelv vázlata c. hézagptóló műve, amely a leíró hangtan, alaktan és mondattan mellett tartalmazza a litván nyelv történetének vázlatát és a dialektológiai ismeretek elemeit. Külön fejezet foglalkozik a litván nyelv tanulmányozásának történetével. A szerző nagy gondot fordított a litván nyelv más indoeurópai nyelvekkel, így a többi balti nyelvvel és a szláv nyelvekkel való összehasonlítására. A nyelvtant szöveggyűjtemény és szójegyzék zárja. A litván nem könnyű nyelv. Peterson ügyesen, jó érzékkel válogatta össze azokat az ismereteket, amelyek elégségesek a litván elsajátításához, a litván szövegek olvasásához és az összehasonlító nyelvészeti tanulmányokhoz is.

13. A moszkvai nyelvészeti iskola e kiváló képviselője munkásságát értékelve a következőket mondhatjuk.

1. Mind általános nyelvészeti rendszerében, mind az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány területén Peterson igyekezett átadni az orosz nyelvtudomány klasszikusainak, elsősorban F. F. Fortunatovnak a tudományos örökségét a szovjet nyelvtudomány számára. Egyúttal igyekezett a moszkvai iskola tanításait alkalmazni a nyelvtudomány legújabb követelményeihez is.

2. Az általános nyelvészet problémáinak tárgyalásakor igyekezett a modern európai és egyetemes nyelvészet eredményeit megismertetni a fiatal szovjet nyelvészgeneráció tagjaival.

3. Felhívta a figyelmet az általános nyelvtudomány kialakulóban levő új területeire.

4. Harcolt az elavult mondattani koncepciókkal és egy modern szintaxis megteremtésén fáradozott. Ennek eredményeképpen új mondattani kutatásokat inspirált és folytatott.

5. Átadta a fiatal szovjet nyelvésznemzedéknek az orosz összehasonlító történeti nyelvészeti iskola indoeurópai nyelvek terén elért eredményeit és új szakembereket készített fel e nehéz tudomány szak számára.

6. Szorgalmazta és megvalósította az orosz nyelv vizsgálata során a statisztikai módszer alkalmazását.

Ja. V. Loja, a szovjet nyelvtudományt jellemezve, hangsúlyozza a szovjet nyelvtudományban használt sokféle módszer és többféle irányzat meglétét, ami a nyelvtudomány fejlődésének jele. Rámutatott arra is, hogy jellemző a nyelv sokoldalú szemlélete és vizsgálata erre a tudományra [26]. Úgy gondoljuk, hogy a szovjet nyelvtudomány e pozitív sajátosságainak kialakulásában Michail Nikolajevič Petersonnak a tudományos munkássága is szerepet játszott.

ВЕЛИКИЕ РУССКИЕ ЛИНГВИСТЫ IV.

М. Н. Петерсон

Авторами рассматривается лингвистическое наследство выдающегося представителя московской лингвистической школы М. Н. Петерсона. Последуют его общелингвистические взгляды, синтаксическая система и работы по сравнительно-историческому языкознанию.

Подчеркивается значение научной деятельности М. Н. Петерсона для советского языкознания. Положительные черты научной деятельности автора видны в следующем:

- 1 М. Н. Петерсон передал передовые взгляды московской лингвистической школы советскому языкознанию,
- 2 Развил достижения московской лингвистической школы в соответствии с новыми требованиями к науке о языке.
3. Стремился найти новые методы в изучении морфологии и синтаксиса русского языка.
4. Широко применял статистический метод в изучении синтаксической структуры русского языка.
- 5 Передал достижения по сравнительно-историческому изучению индоевропейских языков московской школы новому поколению советских лингвистов

TRODALOM

- [1] Петерсон, М. Н. Академик Ф. Ф. Фортунатов, Р. Я. 1939 № 3.
- [2] Петерсон, М. Н. Введение в языкознание, М. 1928 29. 6. §. Mivel PETERSON tankönyve több különálló, külön lapszámú füzetben jelent meg, helyesebbnek tartjuk a tankönyv paragrafusára való hivatkozást. Az egyes füzetekre és külön lapokra való hivatkozás nehézkes volna
- [3] Петерсон, М. Н. Введение... 5. §.
- [4] Щерба, Л. В. И. А. Бодуэн де Куртэн и его значение в науке о языке. Избранные работы по русскому языку М. 1957. 94.
- [5] Петерсон, М. Н. Введение §. 43.
- [6] Петерсон, М. Н. Введение §. 160.
- [7] Петерсон, М. Н. Введение §. 162.
- [8] Лоя, Я. В. История лингвистических учений, М. 1968 225
- [9] Петерсон, М. Н. Введение §. 183.
- [10] Петерсон, М. Н. Введение §. 190.
- [11] Поливанов, Е. Д. Где лежат причины языковой эволюции и Е. Д. Поливанов, Статьи по общему языкознанию, М. 1968. 81
- [12] Klemm Imre. A mondattan múltja. Magyar Nyelv LII. 1956 406. 1.
- [13] Фортунатов, Ф. Ф. Избранные труды т. 2. М. 1957. 183
- [14] Фортунатов, Ф. Ф. Избранные труды т. 1. М. 1956. 183.
- [15] Очерк синтаксиса русского языка. Шегулин В. В., Медведьева В. И. Хрестоматия лингвистических учений в России. М. 1965 268
- [16] Уо. 283. 1
- [17] Уо. 284. 1
- [18] Уо. 285. 1.
- [19] Виноградов, В. В. Синтаксическая система проф. М. Н. Петерсона в ее развитии РЯШ. 1962. 102.
- [20] Петерсон, М. Н. Лекции по современному русскому литературному языку М. 1941. 94. 1.
- [21] Петерсон, М. Н. Лекции... 94. 1.
- [22] Петерсон, М. Н. Лекции... 96. 1
- [23] Петерсон, М. Н. Лекции... 145. 1.
- [24] Проппович, Н. Н. Профессор Михаил Николаевич Петерсон РЯШ. 1970. IV 107
- [25] Иванов, Вяч. Вс. Обще-индоевропейская, праславянская и анатolianская языковая системы. М. 1965. 10
- [26] Лоя, Я. В. История лингвистических учений. М. 1968 241—242